

Urednik
Zoran Hamović

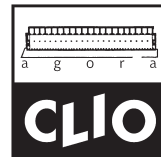
Likovni urednik
Milena Lakićević

© Clio, 2019. Sva prava za ovo izdanje na srpskom jeziku zadržana.
Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati,
preštampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način
prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na
drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti
distribuirana bez odobrenja izdavača.

Jovo Bakić

EVROPSKA KRAJNJA DESNICA

1945–2018.

Beograd, 2019

Sadržaj

Predgovor	11
1. Teorijsko-metodološki okvir istraživanja	15
1.1. Levica i desnica	15
1.1.1. Antropološke pretpostavke prostorno-saznajne podele	15
1.1.2. Istorijsko poreklo ideološke podele na levicu i desnicu	18
1.1.3. Formalističko ili instrumentalno (funkcionalističko) poimanje podele na levicu i desnicu ..	21
1.1.4. Sadržinski ili strukturni pristup levice i desnici	25
1.2. Krajnja desnica: ekstremni i radikalni desničari. Demagogija ili populizam?	33
1.2.1. Kriza kapitalizma i predstavničke demokratije; radikalna desnica i populizam	52
1.2.2. Populizam kao „ideologija“	67
1.2.3. Populizam kao „politička strategija“	75
1.2.4. Populizam kao „politički stil“	77
1.2.5. Demagogija ili populizam?	78
1.3. Nekolike napomene o uporedno-istorijskom pristupu krajnjoj desnici u starim evropskim kapitalističkim oligarhijama	80

2. Od ekstremne ka radikalnoj desnici	99
2.1. Nacionalni front Francuske: idealni tip postepenog prelaza ekstremne desnice u radikalnu	99
2.1.1. Nova desnica (<i>Nouvelle Droite</i>)	109
2.1.2. Nacionalni front (<i>Front National</i>) – prva uspešna stranka krajnje desnice u Evropi nakon II svetskog rata	117
2.1.3. Osnovne karakteristike ideologije Nacionalnog fronta	125
2.1.4. Marin Le Pen – od ekstremne ka radikalnoj desnici?	140
2.1.5. Društvena struktura glasača Nacionalnog fronta ..	150
2.2. Flamanski blok (interes) i valonski Nacionalni front: (ne)uspešno ugledanje na Nacionalni front Francuske	164
2.2.1. Ekstremna ili radikalna desnica?	171
2.3. Slobodarska partija Austrije (<i>Freiheitliche Partei Österreichs</i>): krajnji desničari i neoliberali zajedno jašu	185
2.4. Švedski demokrati: nordijski zakasneli ekstremno-desničarski izuzetak na putu ka radikalnoj desnici	218
2.5. Italijanski socijalni pokret: od ekstremne desnice ka konzervatizmu	247
3. Desničarska radikalizacija neoliberala	259
3.1. Liga (za sever) (<i>Lega Nord</i>) – od neoliberalne padanske do neoliberalne italijanske ksenofobije i nacionalizma	259
3.2. Nordijski naprednjaci: idealni tip desničarske radikalizacije neoliberala	298
3.3. „Liberalizam straha“ kao izvorište radikalizovane desnice u Nizozemskoj	333

3.3.1. Antifašistička kulturna hegemonija i neuspeh desničarskih ekstremista	333
3.3.2. Lista Pima Fortajna (Lijst Pim Fortuyn) i Partija za slobodu (Partij voor de Vrijheid) Herta Vildersa	340
3.4. Švajcarska narodna partija: spoj seljačkog parohijalnog konzervatizma i neoliberalizma kao izvorište radikalno-desničarskog preobražaja	364
4. Konzervatizam i radikalna desnica	383
4.1. (Pravi) Finci: antielitizam i autoritarni ksenofobični nacionalizam	383
4.2. Konzervatizam: mamuze i uzde britanskoj krajnjoj desnici	399
4.2.1. Konzervativna brana ekstremnoj desnici	399
4.2.2. Torijejske mamuze i uzde radikalnoj desnici: UKIP – ksenofobični britanski nacionalizam i antielitizam	432
5. Izuzeci u razvoju radikalne desnice	457
5.1. Krajnja desnica u Nemačkoj – nacističko nasleđe kao prepreka izbornom proboju ili kako prevariti „borbenu demokratiju“?	457
5.1.1. Društveno-istorijski kontekst javljanja nemačke krajnje desnice posle poraza nacizma	457
5.1.2. Nacionaldemokratska partija Nemačke (NPD) i Nemačko narodno jedinstvo (DVU)	460
5.1.3. Borba ekstremnih desničara za kulturnu hegemoniju	468
5.1.4. Neue Rechte	470
5.1.5. Republikanci – prvi pokušaj političkog otklona od ekstremne ka radikalnoj desnici	478
5.1.6. Alternativa za Nemačku (AfD) – prva uspešna radikalno-desničarska stranka Nemačke?	492

5.2. Nit je zora nit je zlatna: izborna uspešna neonacistička stranka	515
5.3. Španija, Portugal i Irska – izuzeci od evropske „patološke normalnosti“?	539
Zaključak	599
Izvori	617
Literatura	625
European Far-Right 1945-2018.....	669
Indeks	687

*Neimarki, anarhistkinji, feministkinji, antifašistkinji, plemenitoj
Sonji Drljević (1942–2017)...*

Predgovor

Knjiga koja se nalazi pred čitaocem plod je višegodišnjeg istraživanja krajnje desnice u starim evropskim oligarhijama od 1945. do danas. Izvesno je da se na srpskohrvatskom govornom području do ovoga trenutka slična studija nije pojavila. Međutim, s obzirom na sociološko-istorijski pristup primenjen u ovom istraživanju, ovakve studije su retke i na stranim jezicima, pošto se najčešće piše pojedinačno o istorijskom razvoju nacionalnih krajnjih desnica, odnosno prave se uporedna, ali neretko neistorična istraživanja sinhronog tipa.

Jedan vrlo mali deo studije već je ugledao svetlo dana u časopisima i zbornicima radova. To se odnosi na ovde skraćeno i, u drugom smislu, minimalno izmenjeno poglavlje „Levica i desnica“, koje je 2015, pod naslovom „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskusvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)“, objavljeno u časopisu *Sociologija*, Vol. LVII/No.1, str. 46–71. Odeljak o populizmu takođe je ranije objavljen u poglavlju „Populizam ili demagogija u političkom životu Srbije?“ u sklopu zbornika *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, u izdanju Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoje, koji su uredili Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, a sada se, u izvesnoj meri izmenjen, pojavljuje u ovoj knjizi. Treba napomenuti i da su slušaoci Trećeg programa Radio Beograda već imali priliku da čuju koje su ideje, i na koji način, zagovarali krajnji desničari u Francuskoj, Nemačkoj, Austriji, Italiji i Grčkoj. Sva ostala poglavlja publikuju se prvi put. I, kao i svi objavljeni delovi, predstavljaju rad autora u okviru istraživanja *Izazovi i akteri*

nove društvene transformacije u Srbiji: koncepti i akteri, pod brojem 179035, koje podržava Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Ceo rukopis su pročitali i komentarisali recenzenti: prof. dr Todor Kuljić, s kojim sam imao veliko zadovoljstvo i privilegiju da najbliže profesionalno sarađujem i od njega učim poslednje dve decenije, ne samo u profesionalnom smislu, koji mi je skrenuo pažnju na nekoliko bitnih studija, naročito na nemačkom jeziku; prof. dr Đorđe Stefanović, odlično obavešteni i pronicljivi istraživač nacionalizma i krajnje desnice s Univerziteta Adelejd (Adelaide) u Australiji; i prof. dr Nebojša Vladislavljević, učeni politikolog komparativista s beogradskog Fakulteta političkih nauka, koji je niz godina radio na uglednoj Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka (LSE) i ukazao mi na izvesne nedoslednosti u strukturi rukopisa. Svakako, njima dugujem najveću blagodarnost. Pojedina poglavlja komentarisao je i prof. dr Vladimir Ilić, s kojim sam u nekoliko navrata učestvovao u istraživanjima srpske krajnje desnice, a katkad razmenjivao mišljenja i u neformalnoj atmosferi beogradskih kafana. Prof. dr Mira Bogdanović komentarisala je poglavlje o nizozemskoj krajnjoj desnici, davši izuzetno vredna zapažanja o opštem društvenom kontekstu nizozemske politike i transkripciji nizozemskih imena i prezimena, a prof. dr Kristijan Nilsen (Christian Axboe Nielsen) uradio je istu stvar kada su u pitanju poglavlja o nordijskoj krajnjoj desnici, dok je dr Brendan Hamfris (Brendan Humphreys) neprocenjivo doprineo transkripciji irskih naziva stranaka kao i ličnih imena i prezimena. Zadovoljstvo mi je da pomenem i da me je prof. dr Mladen Lazić upoznao s nekim od najuticajnijih kolega u inostranstvu koji se bave istraživanjem krajnje desnice, poput prof. dr Hanspetera Kriesija (Hanspeter Kriesi) i prof. dr Hansa-Georga Beca (Hans-Georg Betz), i opskrbio me s više zanimljivih studija, na čemu sam mu vrlo zahvalan. Profesor dr Bec mi je poslao nekoliko svojih radova i iskazao kolegijalnu podršku, bez obzira na naše teorijske razlike, zbog čega uživa sve moje poštovanje i simpatije. Doktorand Ivica Mladenović mi je pomogao da dospem do radova nekolicine francuskih kolega o Nacionalnom frontu, na čemu mu dugujem iskrenu zahvalnost. Takođe, kolege Vladimir Marković i Vladimir Simović, kao i moj kum Saša Nikolić, ukazali su mi na neke članke i činjenice vredne istraživačke pažnje, i ta pomoć bila mi je

nesumnjivo dragocena. Na kraju, iako ne i po značaju, pominjem sa zahvalnošću i studente osnovnih i postdiplomskih studija Odeljenja sociologije Filozofskog fakulteta u Beogradu, te formalne i neformalne rasprave o krajnjoj desnici koje sam vodio s prof. dr Joakimom Beke-rom (Joachim Becker) s Instituta za međunarodnu privredu i razvoj Odeljenja ekonomije na Univerzitetu u Beču, i mlađim drugaricama i drugovima u „Oktobru“, jednom od onih intelektualno podsticajnih mesta na kojima se čovek oseća prijatno i opušteno, od kojih sam dobio povratno obaveštenje o svom istraživačkom poduhvatu. Od svih pomenutih sam dobio korisne savete, podsticaje i predloge, ali niko od njih nije odgovoran za manjkavosti studije, pošto je o njenom konačnom izgledu odlučio isključivo njen potpisnik.

Naposletku, valja prozboriti nekoliko reči o organizaciji sadržaja same studije. Počinje se od pojmovno-teorijskog utemeljenja leve i desnice, jer bez toga se ne može razumeti pojam krajnje desnice odnosno predmet ovog istraživanja. Nakon toga sledi pojmovno-teorijsko određenje krajnje desnice i njeno situiranje u istorijski i društveno-politički kontekst onih društava kapitalističke Evrope koja nikada nisu bila socijalistička, kako bi se razumeli pojedinačni slučajevi krajnje desnice i njihov istorijski razvoj posle završetka II svetskog rata. Prvi temeljno istražen slučaj krajnje desnice jeste Nacionalni front zato što je on mnogim drugim evropskim krajnjim desničarima, usled izbornog proboja i višedecenijskog održanja u matici nacionalne politike Francuske, poslužio kao uzor koji treba slediti. Uticaj je bio kako ideološki, gde se ne može preceniti značaj *Nouvelle Droite*, tako i organizaciono-propagandni. Štaviše, Nacionalni front predstavlja idealan tip sporovoznog, neravnomernog i postupnog razvoja ekstremne u radikalnu desnicu, što je strankama tog ideološkog porekla omogućilo izborni proboj. U tom smislu, u studiji su najpre predstavljene takve stranke: Flamanski blok (interes) i valonski Nacionalni front, Slobodarska partija Austrije, Švedski demokrati i Italijanski socijalni pokret (koji je doduše prerastao u konzervativnu stranku, a ne u radikalno-desničarsku). Zatim sledi predstavljanje stranaka koje su prvobitno bile neoliberalne, a potom su se desničarski radikalizovale, da bi došle na istovetne ideološke pozicije s radikalnom desnicom koja je izrasla iz ekstremno-desničarskih, pa i neofašističkih korena. U takve stranke

spadaju: Liga (severa), Norveška napredna i Danska narodna (prvo-bitno napredna) stranka, nizozemska Slobodarska partija, Švajcarska narodna partija. Sagledan je i napeti odnos konzervativaca i radikalnih desničara u britanskom slučaju, kao i desničarska radikalizacija finskih konzervativaca. Naposljetku, raspravljani su relativno izuzetni slučajevi Zlatne zore, neonacističke a izbornu uspješne stranke, Alternative za Nemačku, koja se, usled istorijskog opterećenja Nemaca zbog II svetskog rata, izbornu na nacionalnom nivou probila tek 2017, kao i „negativni slučajevi“, tj. španski, portugalski i irski krajnji desničari, koji ne uspevaju da se izbornu probiju usled posebnosti pređenog istorijskog puta i pošto su im prostor suzile stranke u samoj matici nacionalne politike. U zaključku se razmatra zašto je krajnja desnica postala deo nacionalnih matica političkog života, pa i evropske, i šta to može značiti za budućnost.

U Beogradu,
26. 9. 2018.

Jovo Bakić

Teorijsko-metodološki okvir istraživanja

1.1. Levica i desnica

1.1.1. Antropološke pretpostavke prostorno-saznajne podele

Prostorna podela na levo i desno, po svemu sudeći, predstavlja jednu od osnovnih antropološki zasnovanih saznajnih struktura kojima ljudi redukuju složenost stvarnosti kojom su okruženi. Ova podela predstavlja pojavu istog reda kao i podela na gore i dole ili ispred i iza (Laponce, 1981: 34, cit. pr. Mihailović, 2006: 115). Međutim, dok podele levo-desno i ispred-iza predstavljaju horizontalno redukovanje, dotle podela gore-dole predstavlja vertikalnu redukciju haotične stvarnosti (Ignazi, 2006: 6–7). Naravno, kao i svim dihotomijama i ovoj se može zameriti da je ograničenog saznajnog domašaja, te da u izvesnoj meri svet manihejski deli na pozitivne i negativne pojave, tj. da ima jasnu ideološku funkciju pravdanja napada na neprijateljske ideologije i pokrete. Društveno-istorijska raznolikost po pravilu je mnogo veća nego što to dvočlane tipologije priznaju (Bakić, 2006a: 253). S tim u vezi, za svako iskustveno istraživanje levice i desnice u nekom društvu neophodno je odrediti koliko su koja politička stranka ili pokret smešteni levo odnosno desno u odnosu na osnovne idejno-političke

kriterije, ali i u odnosu na druge političke snage u određenom društveno-istorijskom vremenu i prostoru.

Uistinu, počev od novozelandskih Maora pa do „primitivnih“ Indijanaca djevu Amerika, svuda desna ruka označava život, snagu, hrabrost, muževnost, dok leva predstavlja sve suprotno tome. Otuda se desnom rukom priziva božanstvo, sahranjuju mrtvi i potpisuju sporazumi (Laponce, 1981, cit. pr. Ignazi, 2006: 7). Isto je važno i za antičku Jeladu, dok su jedini bitni izuzeci republikanski i rani imperijalni Rim, te Kina¹ (u kojoj je leva strana, izjednačena s muškim principom *jang*, bila sveta, Granet, 2004: 17; Laponce, 1981, cit. pr. Aldrich, 1983: 1044). Hrišćanstvo je takođe pripisalo pozitivnu vrednost desnici; jer, čovek se krsti desnom rukom; Hristos sedi s desne strane svojega Oca; božja desna ruka šalje u raj, a leva osuđuje na večni boravak u paklu (Ignazi, 2006: 7). Ljudi se rukuju i zaklinju desnom rukom, a donedavno su se levoruka deca prisiljavala da pišu desnicom jer je levorukost, tobože, nenormalna. Štaviše, ova pravilnost se neretko izražava u jeziku, pa je termin koji izražava desno istovremeno i reč koja se odnosi na ispravno, pravo, zakonita i politička prava (*right, Recht, droit, derecho, destra, npravo*²), dok je levo nešto što izražava opasnost, zloćudnost, neodgovornost, nesposobnost, tupavost, pa čak i smrtonosnost (Ignazi, 2006: 7).³

Ovu horizontalnu podelu prati i vertikalna, pa su božanstva, raj i kralj⁴, po pravilu, gore, dok su đavo, pakao i narod smešteni dole (Galeotti 1984: 261, cit. pr. Ignazi, 2006: 7). Zamišljanje društvene struk-

¹ Ukoliko je kineska civilizacija uticala na okolne narode, npr. na Japan, utoliko je ova simbolika preneti i tamo (Lytton, 1989: 280–289).

² Na ruskom *pravo* znači i pravo i desno, a *pravda* je istina. Izgleda da to važi i za većinu slovenskih jezika, npr. poljski i češki, ali ne i za srpskohrvatski, slovenački, bugarski i makedonski, pa su Južni Sloveni izuzetak od pravila.

³ Iako u srpskohrvatskom jeziku reč *desno* nema veze s pravom i vrlinama, ipak se *levakom* katkad naziva neki nesposobnjaković, nespretnjaković ili neznalica. Za onoga ko nije vičan fudbalu veli se da ima dve leve noge. To upućuje i na organsku asimetriju, jer većina ljudi spada u dešnjake (Ignazi, 2006: 7).

⁴ Nije slučajno što se Luj XIV nazivao Kralj Sunce, bez obzira na to što se prvobitni smisao odnosi prevashodno na sjaj, jer sunce odozgo obasjava život onima dole. Štaviše, Stiven Luks (Stephen Lukes) tvrdi da je predrevolucionarnoj Evropi ova vertikalna dimenzija bila dominantnija od horizontalne (Luks, 2006, <http://www.republika.co.rs/372-373/15.html>, pristupljeno 22. 1. 2014).

ture takođe razlikuje gornje ili više i donje ili niže društvene slojeve.⁵ Dve dimenzije prostora, vertikalna i horizontalna, često su se ideološki preplitale, pa je već na Ustavotvornoj skupštini 1789. levica poistovećena s izražavanjem interesa donjeg dela staleškog društva, tj. trećeg staleža, u borbi protiv viših delova staleškog društva, tj. kralja, plemstva i sveštenstva.

Prema tome, nisko i levo stapali su se u protivljenju visokom i desnom. Otuda je levica od samih početaka moderne politike odstupala od zdravo-za-gotovo prihvaćenog hijerarhijskog društvenog poretka ističući vrednost jednakosti nasuprot veri u bogomdanu društvenu hijerarhiju (Ignazi, 2006: 7–8), podržavala i predvodila sirotinju u njenoj borbi za veću jednakost, izražavanje slobodne misli u borbi protiv crkvenog autoriteta, kao i diskontinuitet oličen u podržavanju inovacija u odnosu na kontinuitet odnosno težnju da se konzervira postojeća institucionalna stvarnost (Laponce, 1981, cit. pr. Aldrich, 1983: 1044). S tim u vezi, u modernom periodu došlo je i do preplitanja dveju horizontalnih saznanjano-prostornih podela, *levo-desno* i *ispred-iza*, što je urodilo pozitivnim ishodom za levicu, jer levica se smatra(la) društvenom avangardom koja vuče napred u, na umu zasnovanu, svetliju budućnost, a desnica nečim zaostalim, okoštanim i primitivnim, što se opire društvenom napretku i osuđuje društvo na večiti život u sadašnjosti zasnovanoj na svetoj prošlosti.⁶

⁵ S tim u vezi, opravdano je da sociolozi govore o širim društvenim slojevima a ne o nižim. Ovo „širi“ upućuje više na brojnost negoli na hijerarhijsku poziciju. Ipak, to pravilo ne treba da preraste u politički korektnu zapovest, jer ako je društvena stvarnost takva da pripadnici širih društvenih slojeva zauzimaju niže položaje u društvenoj hijerarhiji, onda to različita upotreba jezika neće izmeniti, pa čak može i ideološki maskirati istinski nepovoljan položaj pripadnika širih društvenih slojeva.

⁶ Prostorna podela *ispred-iza* povezana je, dakle, sa vremenskom podelom *prošlost-budućnost*, jer *ispred* se odnosi na ono što se nalazi u budućnosti, a *iza* na ono što je ostalo u prošlosti.

1.1.2. Istorijsko poreklo ideološke podele na levicu i desnicu

U Francuskoj revoluciji su levica i desnica, prvi put u istoriji, postale politički pojmovi. Naime, 29. VIII 1789. predsedavajući Ustavotvorne skupštine pozvao je poslanike da glasaju treba li kralju dopustiti pravo veta na zakone i odluke skupštine. Pošto su poslanici koji su glasali za pravo kralja na veto istupili na desnu stranu od predsednika, a oni koji su glasali protiv prava kraljevog veta na levu, ideološka podela na levicu i desnicu bila je rođena. Pamfletisti tog doba su odmah prepoznali ideološko-političko značenje prostorne suprotstavljenosti (Ignazi, 2006: 4). Poslanici u skupštini koji su nastavili da sede desno u odnosu na predsedavajućeg činili su desnicu, a oni s njegove leve strane levicu. Potonji su zastupali treći stalež, tj. buržoaziju, i zdušno su nastojali da se društvo oslobodi nasleđenih staleških privilegija i uredi prema prosvetiteljskim načelima slobode, bratstva i jednakosti.

Treba, međutim, primetiti i činjenicu da je tokom Termidora došlo do iščezavanja ovih termina, koji se ponovo javljaju tokom Restauracije nakon 1818. godine (Ignazi, 2006: 4). Tada su buržoaski liberali činili levicu, a aristokratski konzervativci desnicu. Desnica je bila ili za punu restauraciju staleškog društva ili za delimične promene u kojem će plemstvo zadržati visok društveni položaj, pa makar se moralo odreći nekih privilegija, po ugledu na tadašnju Veliku Britaniju.

Vremenom su se od liberala – proces je otpočeo već s jakobincima i sankilotima, nastavio se sukobom monarhista i republikanaca u Julskoj monarhiji, da bi bio okončan tokom revolucije 1848 – odvojili radikalni demokrati, poznati po zahtevima za opšte biračko pravo muškaraca, što je u Francuskoj tada i ostvareno⁷, bez obzira na imovno stanje i obrazovni nivo, i neposredne oblike demokratije (npr. referendum), među kojima je bilo i onih koji su se sve više okretali uspostavljanju ekonomske i socijalne jednakosti: socijalisti i komunisti.

⁷ U Francuskoj su žene dobile biračko pravo tek 1944, dok su najdemokratičniji u ovom pogledu bili: Novi Zeland (1893, tada britanska kolonija), Finska (1907, tada u okviru Rusije), Norveška (1913), SSSR (1917) (Jone Johnson Lewis, 2015. „International Woman Suffrage Timeline: Winning the Vote for Women Around the World“, http://womenshistory.about.com/od/suffrage/a/intl_timeline.htm, pristupljeno 16. 2. 2015).

Osim njih, na krajnjoj levisi su se javili i anarhisti koji su se borili kako protiv kapitalizma i crkve, što im je bilo zajedničko sa socijalistima i komunistima, tako i protiv države. Upravo je Revolucija 1848. godine predstavljala vododelnicu u širenju i prihvatanju podele na levicu i desnicu, sa jasnim ideološkim identitetom političkih stranaka i pokreta, bez obzira na različite parlamentarne sisteme. Uopšte, „ma kakvi bili njen jezik, oblik ili sledbeništvo“, levica se drži „pretpostavke da u svetu postoje neopravdane nejednakosti koje oni na desnici vide kao svete ili nepovredive ili prirodne ili neminovne, i da te nejednakosti valja smanjiti ili poništiti“ (Luks, 2006).

Kako su levičari dovodili u pitanje opravdanost imovinskih nejednakosti koje donosi kapitalizam, tako je i podela na levicu i desnicu označavala i klasnu suprotstavljenost između radnika i kapitalista. Ovo, uslovno govoreći, sociološko tumačenje podele na levicu i desnicu postalo je tokom XIX i XX veka opšteprihvaćeno, pa je levica svuda bila zagovornica društvenih promena prema što većoj jednakosti, dok se desnica zalagala za održanje i unapređenje kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema (Ignazi, 2006: 5). Drugim rečima, levica nema bez borbe protiv hijerarhije, racionalnog otpora crkvenom autoritetu i religijskom pravdanju vlasti uopšte i posebno harizme dinastičke krvi, te protiv društvenih privilegija, odnosno borbe za prava pripadnika širih društvenih slojeva – onih koji žive od svoga rada, sirotinje i ne-moćnih – i za što veću jednakost u društvu.

S krajem realnog socijalizma u Evropi, međutim, dovodi se u pitanje i validnost daljeg insistiranja na podeli ideološko-političkog spektra na levicu i desnicu, kao da se iz nekog razloga podrazumeva da je komunističko usmerenje jedino uistinu levičarsko (Bobbio, 1996: 90). Izgleda da je jedan broj teoretičara zaključio da je sovjetski socijalizam diskvalifikovao levicu usled autoritarnog kršenja ljudskih prava, privredne nekonkurentnosti kapitalizmu i posledičnog istorijskog poraza koji je doživeo, iako je, kako je Bobbio ispravno primetio, to sasvim nebitno iz analitičkog ugla posmatranja (Bobbio, 1996: 98). Ipak, realni socijalizam je predstavljao istinsku pretnju kapitalizmu, pa su i reforme kapitalizma u cilju njegovog humanizovanja učinjene tek nakon Oktobarske revolucije i II svetskog rata, kako bi se predupredila socijalistička revolucija.

Nakon sloma evropskog socijalizma, nekadašnje levičarske stranke „sve više prihvataju kapitalističko ustrojstvo a levičarski intelektualci tržišna načela i logiku profita, čak dovodeći u pitanje načelo preraspodele i socijalnog transfera“ (Luks, 2006), pravdajući to navodnom zastarelošću dihotomne ideološke sheme (Giddens, 1994). Oni, i stranke i intelektualci, najčešće „prelaze“ u leve liberale, što je socijalna demokratija gotovo u potpunosti učinila⁸, gde Gidens i Habermas, kao savetnici Blera odnosno Šredera, predstavljaju najvažnije primere, iako ima i onih koji prave drastičniji rez i prilaze konzervativcima (Bakić, 2011: 527–592). Sem pomenutog razloga vezanog za intelektualce, podela na levicu i desnicu, kako naglašava i Srećko Mihailović, nebitna je za apolitične, kao i za one koji politici pristupaju na utilitaran način⁹ (Mihailović, 2006: 129).¹⁰

⁸ Izvorno je socijalna demokratija bila vezana za marksizam pošto je socijalističku revoluciju, čiji će ishod, između ostalog, biti podruštvljenje sredstava za proizvodnju, smatrala istorijski neizbežnom. Uloga socijalne demokratije bila je da taj strukturno nužni proces delatno podrži. Vremenom su se iz socijalne demokratije izdvojili komunisti na osnovu razlika u ova tri fundamentalna pitanja: 1) Da li je moguće kapitalizam reformisati? 2) Da li prihvatiti političko delanje kroz institucije sistema parlamentarnih monarhija odnosno republika? 3) Da li tražiti istorijski subjekt revolucije u širem klasnom savezu a ne samo u radničkoj klasi? Načelno, ako je odgovor na ova pitanja pozitivan, onda revolucija nije ni potrebna; ipak, valja razumeti da su socijalni demokrati u početku parlamentarnu borbu prihvatili u cilju poboljšanja sopstvene organizacije i propagande, te da su početkom XX veka opredeljenju za parlamentarnu borbu naročito doprineli nekoliko uzastopni neuspesi opštih štrajkova: Belgija 1902; Švedska 1909; Francuska 1920; Norveška 1921; Velika Britanija 1926. Stoga su oni prihvatili parlamentarizam kao sredstvo dolaska na vlast i preobražaja neracionalnog, eksploatatorskog i nepravednog kapitalističkog društva u socijalističko pomoću postupnog zakonodavno-reformskog delanja. Zbog pozitivnog odgovora na sva tri pitanja, socijalni demokrati se nazivaju i reformistima. Komunisti, kao i anarhisti pre njih, odgovorili su negativno na sva tri pitanja (Przevorski, 1985).

⁹ SAD i Srbija su klasični primeri, uz sve velike razlike među njima, prevlasti pragmatično-utilitarnog odnosa patrona i klijenata, tj. lovaca na plen, u politici (Veber, 1998: 153–159; Hofstadter, 1960).

¹⁰ Jedno istraživanje u Nemačkoj pokazalo je da je s ovim činiocima povezan i opšti nivo obrazovanja: što je stepen obrazovanja niži, to je snalaženje na skali levo-desno slabije. Ipak, politička obaveštenost je ovde važnija od formalnog školskog obrazovanja (Zuell, Scholz, 2012: 1426). Drugo istraživanje, u Italiji, pokazalo je, ta-

Pa ipak, sadašnje nezadovoljstvo podelom na levicu i desnicu nije ništa novo. Uistinu, gotovo otkako se pojavilo ideološko razlikovanje leve i desnice, osporavao se njegov teorijski značaj. Tako se već u francuskom *Dictionnaire du politique* (Rečnik politike) iz 1842. godine tvrdilo da su „ove drevne podele izgubile mnogo od njihove vrednosti“ (Crapez, 1998: 44, Ignazi, 2006: 4). Otuda se za povremena raširena osporavanja podele na levicu i desnicu može pretpostaviti da se pre radi o prolaznim intelektualnim modama, koje se javljaju najčešće u trenucima kada se čitav ideološko-politički spektar pomera udesno, tj. kada desnica ubedljivo nameće ideološku hegemoniju usled posebnih istorijskih mogućnosti predstavljanja kapitalizma bezalternativnim, nego o istinskoj krizi razlikovanja leve i desnice bez presedana.

1.1.3. Formalističko ili instrumentalno (funkcionalističko) poimanje podele na levicu i desnicu

Dok formalistički pristup potvrđuje značaj ideološke podele na levicu i desnicu u empirijskim istraživanjima, dotle se sama podela shvata na teorijski ispražnjen, tj. formalan i instrumentalan način. Njena funkcija svodi se uglavnom na redukciju haotične političke stvarnosti, dok se povezanost ideoloških opredeljenja i objektivnog, na zajedničkom društvenom interesu zasnovanog, društvenog položaja posebnih društvenih grupa ne uzima kao predmet vredan istraživanja.¹¹

kođe, da nivo školskog obrazovanja nije presudan ukoliko postoji potreba snalaženja u ideološko-političkom prostoru, te da, štaviše, apstraktnost društvenih predstava o levisi i desnici (npr. naglašava se u većoj meri značaj jednakosti negoli ime neke stranke ili vođe koji oličavaju levicu odnosno desnicu) može u relativnom smislu rasti sa opadanjem nivoa obrazovanja upravo zbog naročito uvećane potrebe za snalaženjem u promenjenim okolnostima nastalim s raspadom prethodnog političkog sistema (Corbetta, Cavazza, Roccato, 2009: 636).

¹¹ Pjero Ignaci (Piero Ignazi) smatra da je ovo shvatanje pretežno politikološko budući da se odnosi na vezu političkog sistema i suštinski nominalističkog određenja pojmova leve i desnice, a ne na povezanost ideološkog usmerenja i objektivno utvrdivog interesa društvenih grupa (Ignazi, 2006), dok Džonatan Uajt (Johnathan

Primerice, jedan od najuticajnijih predstavnika formalističkog poimanja podele na levicu i desnicu Đovani Sartori (Giovanni Sartori 1924–2017) (Ignazi, 2006: 8)¹² smatra da se, iako su „istorijski, levica i desnica stupile u politiku teško opterećene kulturnim i religijskim značenjem ... (ove) oznake ... značenjski lako mogu 'rasteretiti' i 'nano-vo popuniti' usled nedostatka bilo kakve semantičke osnove“ (Sartori, 1982: 255–256, cit. pr. Ignazi, 2006: 8), pa se mogu i menjati u različitim prostorno-vremenskim okvirima u skladu s osobenim duhom epohe ili nacionalnim političkim kulturama (Ignazi, 2006: 9).¹³

Kao ilustracija ovog shvatanja obično se navodi liberalizam, shvaćen kao levo usmerena ideologija do sredine XIX veka, koji se nakon toga pomera udesno usled nastupanja socijalizma i anarhizma. Isto tako, formalisti smatraju da se nacionalizam od emancipatorske doktrine samoopredeljenja naroda, od kraja XIX veka, pretvorio u agresivnu ideologiju (Ignazi, 2006: 9).

White) misli da je ovakav pristup levici i desnici karakterističan za društvenu empirijsku nauku uopšte, a ne samo za politikologiju (White, 2010: 2). Vladimir Ilić je pak verovatno neopravdano suzio kritiku na domaću politikologiju zbog empirizma ispražnjenog od teorijskog sadržaja (Ilić, 1998: 55–97), pošto je raširenost empirizma u razmatranju problema levice i desnice opšta pojava u savremenoj stranoj i domaćoj društvenoj nauci.

¹² Politički filosof po obrazovanju, Sartori je usled tadašnjeg nepostojanja institucionalizovane politikologije na italijanskim univerzitetima bio prvobitno redovni profesor sociologije, a onda se tokom druge polovine 1960-ih izborio za institucionalizaciju političkih nauka na Univerzitetu u Firenci. Imajući u vidu usklađenost njegove politikološke misli sa ideološkom hegemonijom, ne čudi činjenica da se u drugoj polovini 1970-ih preselio u centar hegemone hladnoratovske političke misli, tj. SAD, najpre na Stenford a zatim na Kolumbija univerzitet, na kojem je sve do nedavne smrti bio profesor emeritus. Ne iznenađuje ni to što je Sartori bio pobornik formalističkog i elitističkog Šumpeter (Schumpeter)-Dalovog (Dahl) određenja demokratije, baš kao što nimalo ne čudi da se radilo o stalnom saradniku konzervativnog italijanskog dnevnika *Corriere della Sera* (Pasquino, 2005: <http://www.palgrave-journals.com/eps/journal/v4/n1/full/2210003a.html>, pristupljeno 24. 2. 2014). Naposljetku, verovatno ne treba da iznenadi ni činjenica da je u nizu članaka u najvažnijim italijanskim novinama podržao stav konzervativnog kardinala Bifija (Biffi) koji je upozorio da „ili će Evropa postati ponovo hrišćanska ili će pobediti islam“ (Betz, 2005: 88).

¹³ U Srbiji su zastupnici formalističkog poimanja levice i desnice: Srbobran Branković (2003; 1998; 1996; 1995; 1993); Srećko Mihailović (2006); Aleksandar Molnar (1998); Slobodan Miladinović (1998); Miloš Knežević (1998).

Prema ovom shvatanju, za koje se može reći da je trenutno ideološko-teorijski hegemono¹⁴, teorijsko značenje pojmova levica i desnica ne postoji, već je ono proizvod konkretno-istorijske društvene konvencije uspostavljene između politikologa, stranačkih vođstava i birača, što u određenom društveno-istorijskom kontekstu treba uvek nanovo utvrđivati. Ono što je najvažnije jeste da građanstvo „prepoznaje“ i usvaja ovu dihotomiju u cilju razumevanja i tumačenja političkog delanja, a funkcija međusobnog opštenja i pravljenja političkog sistema razumljivim svim učesnicima političkog života upravo i jeste najznačajnija¹⁵ (Weber, 2011: 1; Aldrich et. al. 2010; Corbetta, Cavazza, Roccato, 2009: 638¹⁶).

Činjenica da više od 85 odsto biračkog tela EU, orijentišući se u političkom haosu, prepoznaje levicu i desnicu (Klingemann, 1995: 192, cit. pr. Ignazi, 2006: 9) i ne odstupa u većoj meri od mišljenja stručnjaka i stranačkog samosvrstavanja, dovoljan je razlog da se „dihotomija“ prihvati u empirijskim istraživanjima levice i desnice (De Vries, Hakhverdian, Lancee, 2011; Weber, 2011) bez obzira na činjenicu što

¹⁴ Razume se, ima i sociologa, najčešće empiričara, koji zastupaju formalistički pristup levici i desnici (npr. Klingeman ili Srećko Mihailović i Slobodan Miladinović u Srbiji), iako je u ovom shvatanju zapostavljena veza ideologije s objektivno postojećim interesom društvenih grupa, na čemu sociolozi, ipak, najčešće s pravom insistiraju. Tu vezu ideologija s interesima pojedinih društvenih grupa osporio je u okviru sopstvene mikrosociologije i „interakcionih rituala“ – unutar kojih se posebno naglašava značaj osećanja, međusobnog opštenja i usaglašavanja, te različitih opažaja grupnih interesa – i ugledni profesor sociologije na Univerzitetu Pensilvanija - Rendal Kolins (Randall Collins). On izričito tvrdi da su „materijalni interesi dvosmisleni motivi“, te da „usredsređivanje na interakcioni ritual bolje predviđa političko ponašanje“, *The Sociological Eye*, http://sociological-eye.blogspot.com/2012/10/material-interests-are-ambiguous_770.html, pristupljeno 26. 2. 2014).

¹⁵ To je i objašnjenje činjenice da Sartori, koji smatra da ideologija više ne postoji, ipak, smatra korisnom podelu na levicu i desnicu, što je inače začudilo Srećka Mihailovića (Mihailović, 2006: 117). Srbobran Branković pak navodi da se i ne radi o *pojmovima* levice i desnice, već o *klasifikaciji*, tj. dihotomiji levica-desnica (Branković, 1998: 16).

¹⁶ Ovo istraživanje, iako većim delom formalističko, odlikuje se, blagodareći stvaralačkoj primeni pojma društvene predstave (*social representation*), zanimljivim istraživačkim rešenjima koja, barem u perspektivi, mogu premostiti jaz između formalizma i strukturalizma.

se značenje ovih pojmova menja zavisno od zemlje i perioda u kojima se istraživanje sprovodi (De Vries, Hakhverdian, Lancee, 2011; Weber, 2011; Weber, Saris, 2010; Klingemann et al. 2006; Van der Eijk et al. 2005; Gunther, Montero, 2001; Fuchs, Klingemann, 1989; Inglehart, 1985).

Za ovo gledište logički sledi i uobičajeno se veže i shvatanje da je u dvostranačkim sistemima, dovoljno jednostavnim *per se*, podela na levicu i desnicu nepotrebna, jer su sama imena stranaka dovoljna da izraze ideološki sukob, dok je u višestranačkim evropskim političkim sistemima, koji se odlikuju političkom raznolikošću, ova podela neophodna zbog potrebe snalaženja u haotičnoj društvenoj stvarnosti i pribavljanja političkog identiteta (Sartori, 1976: 341 i Butler, Stokes, 1969, cit. pr. Ignazi, 2006: 10; Kroh, 2005: 1; Gauchet, 1994: 274, cit. pr. White, 2012: 200).¹⁷ Štaviše, argumentuje se da je u SAD i Japanu podela na liberale i konzervativce funkcionalni ekvivalent podele na levicu i desnicu (Kroh, 2005: 1), čime se prazne od sadržaja ne samo levica i desnica, već i liberalizam i konzervativizam, a što po sebi ima jasnu konzervativnu funkciju.

Čini se, međutim, da dvostranački sistemi teže marginalizovanju ideoloških razlika, jer stranke najčešće teže da se oslone na što širu društvenu bazu u centru između desnice i levice, tj. postoji težnja za širenjem centra između desnog i levog kraja političkog spektra. Pa ipak, ozbiljnije krize vode produbljivanju društvenih odnosno ideoloških razlika, npr. Velika ekonomska kriza 1929. ili Vijetnamski rat i pojava *nove levice*, tj. do izoštravanja suprotstavljenosti različitih društvenih interesa, pa je razlikovanje desnice i levice bitno i za dvostranačke političke sisteme, što se zorno vidi iz pisanja najvećih autoriteta za američku istoriju (Foner, 1998: 287–299; Hofstadter, 1960: 334, 338). Problem je, međutim, u tome što formalistički pristup politici u njoj vidi samo političko-proceduralne oblike, a nikako ne i društvenu sadržinu koja je u njih umotana.

Problem sa ovakvim poimanjem levice i desnice, između ostalog, sastoji se u tome što je nemoguće praviti istinska uporedno-istorijska

¹⁷ Premda je, verovatno, svestan strukturnih značajki levice i desnice, formalističko mišljenje ovog tipa brani i Srećko Mihailović (2006: 129).

istraživanja, jer ako se značenje pojmova bitno menja od zemlje do zemlje i od perioda do perioda, onda su poređenja ne samo trivijalna i formalne prirode, već i suštinski bespredmetna. Ako se pak ne može stići ni do kakvih opštih saznanja, onda su i sama empirijska formalistička istraživanja levice i desnice nepotrebna.

1.1.4. Sadržinski ili strukturni pristup levisi i desnici

Prema zagovornicima takvog shvatanja, još od Francuske revolucije 1789. postoje jasno ideološki određena jezgra levice i desnice, prepoznatljiva kroz vreme i prostor, bez obzira na svu društveno-istorijsku promenljivost. U suštini, radi se o odnosu prema temeljnim vrednostima kao što su jednakost i sloboda, gde je jasno da ni jedna od ove dve vrhovne vrednosti ne može biti ostvarena do krajnjih logičkih odnosno društvenih posledica a da to ne bude nauštrb njene rivalke (Bobbio, 1996: 73–75). Levičar, istorijski gledano, uvek daje prednost jednakosti u odnosu na slobodu, čak iako mu je i potonja veoma važna. Uistinu, za levičare nema bitnije vrednosti od jednakosti, baš kao što za liberalne i liberalne konzervativce nema vrednosti koja je iznad slobode.

Prema Ignaciju, politički filosof Norberto Bobio (Norberto Bobbio) najvažniji je zastupnik takvog poimanja levice i desnice¹⁸ (Ignazi,

¹⁸ U srpskoj društvenoj nauci je sadržinsko poimanje levice i desnice, oslanjajući se na radove Vojina Milića (1970), Ljubomira Tadića (1972) i Todora Kuljića (1983), kao i Norberta Bobija (1996), sistematski razvio Vladimir Ilić (1998). Osim nabrojanih autora, sadržinsko poimanje levice i desnice zagovaraju Mira Bogdanović (1997) i Miša Đurković (1998) koji se takođe oslanja na Bobija. Treba primetiti da je jedino Đurković po ideološkom usmerenju konzervativac (s jakom tendencijom desničarske radikalizacije), dok su svi ostali levičari, iako su kod Ilića primetna povremena idejna vrludanja. Oni su različitog obrazovanja i stručnih preokupacija, pa je tako Vojin Milić, koji je igrao važnu ulogu pri ustanovljavanju i teorijsko-metodološkom profilisanju sociologije na beogradskom Filozofskom fakultetu, filosof; Ljubomir Tadić je pravnik koji se najvećma bavio problemima filosofije i sociologije prava i politike; sociolozi su Kuljić, Bogdanovićeve i Ilić, a Miša Đurković je filosof politike. Prema tome, jedan deo filozofa politike i sociologa u Srbiji iskazuje izvesnu sklonost ka sadržinskom poimanju levice i desnice.

2006: 10). U njegovoj knjizi *Levica i desnica: značaj jednog političkog razlikovanja* (Bobbio, 1996) dat je osnovni kriterijum razlikovanja: na levoj strani ideološkog spektra su oni koji smatraju da su ljudska bića međusobno više jednaka nego nejednaka, a na desnoj oni koji smatraju da su ljudi više nejednaki nego jednaki¹⁹ (Bobbio, 1996: 67). Da bi naglasio idealno-tipski odnos prema temeljnoj vrednosti jednakosti, Bobbio daje primer Rusoa i Ničea. Njih dvojica, naime, predstavljaju idealno-tipske filozofe jednakosti odnosno hijerarhije: Ruso osuđuje društvenu nejednakost u ime prirodne jednakosti²⁰, dok Niče osuđuje društvenu jednakost u ime prirodne nejednakosti (Bobbio, 1996: 68).

Dakle, nema levice bez vere u jednakost svega što nosi ljudski lik i nema desnice bez vere u opravdanost društvene hijerarhije, bez obzira na to da li je hijerarhija zasnovana na pravno nejednakom, katkad rasiistički pravdanom, položaju, kao što je bio slučaj u robovlasničkim ili u staleško-feudalnim društvima odnosno u nacističkom obliku kapitalizma; ili na društveno nejednakom položaju zasnovanom na razlikama u porodično stečenom bogatstvu odnosno nejednakostima u dostupnosti obrazovanja ili nekog drugog retkog dobra; odnosno na korišćenju imperijalnih dividendi u centru svetskog kapitalističkog sistema.

U svakom slučaju, na osnovu kriterija na kojem se zasniva društvena hijerarhija, kao i meri iracionalnosti u njenom pravdanju, mogu se razlikovati stepeni desne usmerenosti: reakcionarni pokreti i režimi na krajnjoj desnici traže idejne izvore u dubokoj prošlosti i često krajnjim rasizmom i nacionalizmom pravdaju svoje pretenzije na vlast²¹; konzervativci bi konzervirali postojeće društvene nejednakosti u kapitalizmu posredstvom ideološke upotrebe crkvenog (arhijereji), državnog (vlast), porodičnog (otac) i tehnokratskog (menadžer) autoriteta; konzervativni liberali pravdaju društvene nejednakosti pri-

¹⁹ Slično Bobiju, Vladimir Ilić piše da se levica i desnica mogu prepoznati „preko posmatranja odnosa relevantnih političkih subjekata prema temeljnim vrednostima društveno-ekonomske jednakosti i slobode“ (Ilić, 1998: 82).

²⁰ V. Ilić, takođe, ističe „da se upravo odnos prema Rusou može uzeti kao vrlo diskriminativan pokazatelj konzervativnog ili doslednog karaktera nekog stanovišta u okviru opštije (neo)liberalne struje“ (Ilić, 1998: 68).

²¹ Po pravilu, što je tačka poželjne vizije društva dalje u prošlosti, pokret odnosno režim je reakcionarniji.

rodnim razlikama u sposobnostima ljudi; socijalni liberali bi postepenim reformama ublažili društvene nejednakosti u kapitalizmu u cilju stvaranja meritokratije, tj. društva što ravnopravnijih šansi u okviru kapitalističkog sistema.

Levica je načelno od 1848. antikapitalistička²², jer smatra da kapitalizam usled svojstvene iracionalnosti, ispoljene u periodičnim krizama i u vladavini kapitala i robe nad ljudima, nužno proizvodi društvene nejednakosti, pa se ne može suštinski reformisati. U odnosu na ciljeve i sredstva koja primenjuju u borbi protiv kapitalizma radi ostvarenja jednakosti, mogu se razlikovati sledeći levičarski pokreti: 1) na krajnjoj levisi anarhisti i komunisti (među kojima su istorijski postojale razlike između – od levih ka desnim – polpotista, maoista, trockista, staljinista, titoista, luksemburgista, evrokomunista) koji ne prezaju od revolucionarnog nasilja i privremenog ukidanja ili ograničavanja ljudskih sloboda – anarhisti, luksemburgisti i evrokomunisti su, međutim, najprivrženiji neophodnosti povezivanja socijalizma i demokratije, shvaćene na sadržinski, tj. društveno-ekonomski a ne formalno-proceduralistički način – zarad ukidanja društvene podele rada (što su polpotisti i maoisti pokušali da izvrše i u praksi); fizičkog ili pravno-političkog uklanjanja klasnog neprijatelja; ukidanja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa i stvaranja socijalizma odlikovanog nekom merom društveno-ekonomske jednakosti; 2) radikalni levičari, socijalisti koji, iako ne spore da je revolucionarno nasilje nekad neophodno, ipak, smatraju da je ono tek *ultima ratio* u posebnim društveno-istorijskim prilikama, dok prihvataju parlamentarne metode borbe u cilju osvajanja vlasti na izborima i potonjeg revolucionisanja proizvodnih odnosa²³; 3) umereni levičari reformisti, tj. so-

²² Iako se levica i desnica neretko predstavljaju kao dihotomija, u stvari je reč o činjenici da se radi o kontinuumu s raznovrsnim levicama i desnicama (Cole 2005: 205).

²³ August Bebel je, primerice, strahovao da problem može nastupiti u onom trenutku kada proletarijat osvoji vlast posredstvom izbora (u šta 1905. godine, zbog širenja prava glasa, rastuće brojnosti proletarijata – trenda koji je zaustavljen još polovinom XX veka u razvijenim evropskim zemljama [Przeworski, 1985: 23–24, 26] – i sve boljih izbornih ishoda u različitim evropskim zemljama, nije nimalo sumnjao), jer buržoazija može osporiti tu pobjedu; tada bi revolucionarno nasilje predstavljalo jedini način prelaska iz kapitalizma u socijalizam (Przeworski, 1985: 9, 18–19, cit. pr. Schorske, 1955: 43).

cijalni demokrati pre pada Berlinskog zida, iako su prihvatili parlamentarni način političke borbe kao jedini dozvoljeni, smatrali su da je kapitalizam neophodno reformisati, sledeći kejnzovske mere, u „državu socijalnog staranja“ (*welfare state*) i pune zaposlenosti koja ublažava društveno-ekonomske nejednakosti proizvedene na tržištu i priprema teren za prelazak u socijalizam, kada društvo postane za to zrelo.

Prema ovakvom shvatanju, socijalne demokrate pripadaju levom centru, ukoliko kapitalizam smatraju bar načelno neracionalnim i nepravednim društvom, čije reformisanje treba da dovede do revolucionarnih ishoda u budućnosti, pa makar i dalekoj²⁴; dok se socijalni liberali, ukoliko smatraju da je kapitalizam, iako bezalternativan, potrebno usavršavati u cilju neutralisanja prevelikih društvenih nejednakosti koje ga mogu ugroziti, jer vode potencijalnom klasnom sukobljavanju, nalaze na desnom centru. Taj centar između levice i desnice bio je najširi dok je realni socijalizam bio viđen kao pretnja kapitalizmu, pa je strah od realnog socijalizma doprinio humanizovanju kapitalističkih društava posredstvom države socijalnog staranja.²⁵

Nakon pada Berlinskog zida, međutim, strah od levice je nestao, ekstremni (anarhisti i različite komunističke grupe) i radikalni levičari (različiti antikapitalistički pokreti i stranke) su politički marginalizovani i fragmentisani (Ružica, 2014: 16)²⁶, a evropski socijalisti i soci-

²⁴ Prema Prževorskom, prepiska Branta, Palmea i Krajskog, objavljena 1976, pokazuje da su socijalni demokrati, naročito Brant, prestali da budu reformisti koji se nadaju kumulativnom efektu reformi u budućnosti s ciljem konačnog preobražaja kapitalističkog u socijalističko društvo, još sedamdesetih godina, pre neoliberalne ofanzive Tačerove i Regana (Przeworski, 1985: 40), pa su već tada u stvari postali socijalni liberali.

²⁵ Za dijalektičko mišljenje nema iznenađenja ako reforma sistema u cilju njegove konačne promene zapravo doprinese njegovom jačanju i odlaganju sistemskih promena (Wallerstein, 1990: 73–74), baš kao što i naizgled stabilni društveno-ekonomski sistem može propasti u nedostatku većih izazova koji bi zahtevali dalekosežne reforme. Naime, tek opasni izazovi doprinose ozbiljnom traganju za odgovorima koji bi suštinski usavršili sistem. Ako na opasne izazove nema odgovarajućih odgovora, onda preti revolucija. U tom svetlu, socijalna demokratija je predstavljala najozbiljniji odgovor kapitalizma na izazov realnog socijalizma.

²⁶ Izbornu, u poslednjih desetak godina radikalni levičari stoje najbolje u Češkoj, Grčkoj, Kipru, Nemačkoj, Rusiji, te u Francuskoj.

jalni demokrati ideološki su se, izgubivši volju za bilo kakvim daleko-sežnijim društvenim eksperimentima u cilju oslobađanja građana od društvenih hijerarhija (Pavićević, 2014: 36), po pravilu, poistovećivali sa socijalnim liberalima, čemu je značajno doprinelo i relativno smanjenje učešća radništva u strukturi postindustrijskog društva, pa se tzv. levi centar zajedno s punom zaposlenošću i drugim tekovinama države socijalnog staranja sasvim izgubio, a ceo ideološko-politički spektar snažno pomerio udesno. Tome je naročito doprinela činjenica da su odbranu tekovina države socijalnog staranja preuzeli radikalni desničari, primenjujući tzv. *welfare chauvinism* taktiku „kombinovanja ekonomski levih pozicija²⁷ s autoritarnim i isključivim“ ksenofobičnim stavom prema pravu građanstva rasno, religijski, etnički drugačijih (Kitschelt, 1995: 22), ili prema pravima seksualno „devijantnih“ (Ivaldi, 2012: 10). Sa stanovišta održanja kapitalizma to je veoma funkcionalno jer zamagljuje istovetnost interesa radništva u svetskom kapitalističkom sistemu (Wallerstein, 1990: 83), baš kao što doprinosi unošenju zamešateljstva u pojmovno određenje leve i desnice.²⁸

²⁷ U odnosu prema zaštiti radnika, nezaposlenih i penzionisanih belih hrišćana, te prema finansijskom tržištu, multinacionalnim kompanijama i političkom „establišmentu“ (Ivaldi, 2012: 11).

²⁸ Ovom zamešateljstvu doprinosi i, izveden iz teorija o totalitarizmu, model potkovice ili grčkog slova omega (Ω), što je metafora koju je upotrebio francuski filozof Žan-Pjer Faj (Jean-Pierre Faye) opisujući poziciju nemačkih partija tridesetih godina (Mayer 2011: 101). Njegova primena ukazuje na suštinski formalistički pristup razlikovanju leve i desnice: „(...) pošto na krajnjim polovima levi i desni ekstremisti dele zajednički afinitet prema represivnim i autoritarnim, čak totalitarnim formama vladavine, daleko je upotrebljiviji analitički model potkovice (nego uobičajeno razlikovanje leve i desnice, pr. J. B.) koji reljefno pokazuje približavanje krajnje leve i desnice. Primera radi, fašizam na krajnjoj desnici se, poput ekstremne leve, zalaže za upotrebu radikalnih, nasilnih sredstava, okrenut je budućnosti i zalaže se za državnu kontrolu i upravljanje ekonomijom“ (Stojiljković, 2011: 121, u: Stojiljković et al.). Ovakvo viđenje sasvim zanemaruje suštinske ideološke razlike krajnje leve i desnice (Kuljić, 1983). Uz to, i jedno nedavno istraživanje je pokazalo da su po usvajanju temeljnih vrednosti krajnje desnice, tj. nacionalizma, autoritarnosti i ksenofobije, evropskim radikalnim desničarima najbliži (neo)konzervativci, pa demohrišćani, liberali i socijalni demokrati (tim redosledom), dok su socijalisti i zeleni od njih najudaljeniji, što iskustveno opovrgava model potkovice (Immerzeel, Lubbers, Coffé 2016). Ipak, treba reći da su druge teškoće modela potkovice i njegove pristalice uputile na teorijski oprez: „No, i model potkovice ima svojih nesavršenosti i nekonzistentnosti.

Treba napomenuti da vera u potrebu *društvene* jednakosti ljudi nije istovremeno i egalitarizam, tj. doktrina koja propisuje da su ljudi u svemu jednaki ili da u svemu treba da budu jednaki. Naime, kako Bobbio s pravom naglašava, razboriti levičar se bori za što dalekosežnije „umanjenje društvenih nejednakosti i ublažavanje posledica prirodnih nejednakosti“, dok se vulgarni egalitarci zalažu za „jednakost svakoga u svemu“ (Bobbio, 1996: 63). Ipak, uprkos ovoj razlici, i prvi i drugi spadaju u levičare, bez obzira na način na koji će ih neko vrednovati.

U svakom slučaju, kao što Žan Lapons (Jean Laponce) naglašava, u političkoj, religijskoj, privrednoj i vremenskoj ravni leвица i desnica se razgraničavaju na taj način što se u načelu levičari zalažu za jednakost, racionalizam i slobodnu misao u odnosu na religijske autoritete, veću jednakost za široke društvene slojeve i diskontinuitet odnosno spremnost na inovacije u odnosu na tradiciju i ono što nam je poznato iz prošlosti. Desničari se pak zalažu za poštovanje društvene hijerarhije, iracionalnu poslušnost verskim autoritetima (kako crkvenim arhijerejima tako i natprirodnim silama koje se ne mogu racionalno spoznati), poštovanje više vrednosti viših društvenih slojeva i tradicionalizam, kao i kontinuitet u vremenskom sledu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Laponce, 1981: 118–119, cit. pr. Ignazi, 2006: 11). Drugim rečima, desnica pristaje uz sile koje održavaju kapitalistički poredak, dvor i crkvu, a u XX veku i naciju, dok ih leвица dovodi u pitanje (Ignazi, 2006: 11–12). Upravo stoga što se liberali načelno zalažu za racionalno uređenje kulture i politike, ali ne i privrede, gde je na delu nastojanje na nesputanoj spontanosti tržišta, premda bi socijalni liberali ispravljali njegove nesavršenosti, oni ne mogu spadati u levičare.

Ekonomska dimenzija je dugo presudno određivala šta je leво a šta desno. Ali, s rastom značaja postmaterijalističkih vrednosti, do čega je došlo s usponom države socijalnog staranja i tzv. *nove levice* – feminizma, LGBT pokreta, ekološkog pokreta, liberterskih struja socijalizma, hipi pokreta – krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, došlo je i do toga da kulturna osa, takođe, određuje šta je levo a šta desno. Naime, na ekonomskoj dimenziji pozitivan odnos prema jedna-

Tako, anarhizam uz insistiranje na jednakosti, odbija istovremeno svaki oblik vlade i diktata nad ekonomijom“ (Stojiljković, 2011: 121, u: Stojiljković et al.).

kosti i racionalno organizovanoj privredi odlikuje levičara, nasuprot naglašavanju hijerarhije i *laissez faire* principa, što određuje desničara. Štaviše, levičar u kapitalizmu vidi generatora rastućih nejednakosti u društvu i stoga zauzima načelan antikapitalistički stav, dok desničar, s izuzetkom pojedinih reakcionarnih radikalnih ili krajnjih desničara koji se vraćaju u daleku prošlost sa idejom da tamo pronađu idealno društvo, u načelu brani kapitalizam kao najbolje ili, bar, najmanje loše od svih postojećih društava.

Na kulturnoj pak dimenziji levičar naglašava slobodnu racionalnu misao nasuprot iracionalnom crkvenom autoritetu; diskontinuitet (kulturnu, pravnu, političku novinu) nasuprot kontinuitetu (tradicija, zakon, poredak); egalitarni internacionalizam (naglašavaju se prava pojedinaca nezavisno od njihovog društvenog položaja i ličnih sklonosti, i prava nacija nezavisno od njihove veličine u globalnom svetu) nasuprot nacionalizmu, koji najčešće sputava prava pojedinca, odnosno nasuprot imperijalnom kosmopolitizmu koji, najčešće, pravdajući interese određenih imperija, ograničava prava malih, siromašnih i politički nemoćnih nacija. I na kraju treba istaći da levičar brani pravo na razlikovanje, pravo na sopstveni životni stil, zalaže se za prava manjina uopšte, nasuprot desničarskom insistiranju na religijskim ili nacionalnim istovrsnostima, kao i tradicionalnim porodičnim i seksualnim obrascima i navikama (De Koster et al. 2012: 5).

U levicu, prema tome, spadaju svaka stranka, pokret ili grupacija koji se zalažu za ostvarenje što veće racionalnosti društvenog života i društvene jednakosti kao glavne vrednosti. Sve što smeta ostvarenju racionalnosti i jednakosti (svaka zavisnost jednog čoveka od drugog, kapitalizam, crkva, patrijarhalni kulturni obrazac) smatra se neprijateljskim. Jednakost među ljudima mora se ispoljiti u svim oblastima društvenog života: privredi, politici, kulturi i svakodnevicu. U skladu s tim se insistira na zaštiti pojedinačnih prava na različitost i na zaštiti manjinskih prava u svim sferama društvenog života. Društvena pravda je ono čemu se teži, pa se i neuspesi pojedinaca da se snađu u konkretnom društvu pripisuju društvu, a u manjoj meri samom pojedincu. Naposljetku, levicu „ne odvaja od desnice zalaganje za širenje demokratije, već insistiranje da je demokratija neodvojiva od društveno-ekonomske jednakosti“ (Kuljić, 2013: 28).

U međunarodnim odnosima, osim ako se ne radi o levičarima koji vladaju velikom silom, leвица se bori za internacionalizam odnosno ravnopravnost malih i velikih nacija i suprotstavlja se imperijalnim nastojanjima. Na kraju, da bi se neka stranka smatrala levičarskom, ona mora i u političkoj praksi, a ne samo na rečima zapisanim u stranačkom programu ili izgovorenim u predizbornim kampanjama, ako se nalazi na vlasti, voditi nedvosmisleno levičarsku politiku, tj. sprovođiti mere koje će proizvoditi sve veću društvenu jednakost.

Desnica pak zagovara neophodnost postojanja društvenih hijerarhija u svim sferama života: privredi, politici, kulturi i porodičnoj ili partnerskoj svakodnevnici. Insistira se na potrebi (nacionalne, konfesionalne, rasne) istovrsnosti društva, jer upravo istovrsnost presudno uslovljava stabilnost. Ističu se prednosti slobode u odnosu na jednakost. Društvo se gotovo u potpunosti oslobađa odgovornosti za neuspehe pojedinaca, pa čak i ako su ovi neuspesi prilično rasprostranjeni. Kapitalizam se prihvata ili kao najbolji ili, bar, kao najmanje loš postojeći društveni sistem, tj. pravda se bilo posredno bilo neposredno (Kuljić, 2013: 27).

U međunarodnim odnosima desnica, po pravilu, smatra nužnim, ako ne i poželjnim, da imperije ili nacije kojima desničari pripadaju imaju više prava od drugih, te da male zemlje, pod uslovom da nisu njihove, moraju da se pokoravaju diktatu moćnijih država. Imperijalna nastojanja velikih sila se pravdaju bilo ciničnim shvatanjem međunarodnog prava (pozivamo se na njega kada nam odgovara odnosno ignorišemo ga kada nam ne odgovara) bilo pozivanjem na moralne razloge i odbranu ljudskih prava („humanitarna intervencija“). Dakako, desničarska stranka i u političkoj praksi sprovodi politiku koja uvećava društvene nejednakosti.